

men mon de ikke var skyldige . . .

Om hekse og om amatør- og faghistorikere

Af Jens Christensen og Jens Chr. V. Johansen

Der er skrevet romaner om det, der er malet malerier over det, der er iscenesat film om det.¹

De europæiske hekseforfølgelser er nok et af de historiske emner, der har fascineret, måske også skræmt, et meget stort antal mennesker mest. Andre fænomener, der i ydre træk har mindet om hekseprocesserne, har fået samme betegnelse, bl.a. processerne i U.S.A. i begyndelsen af 1950'erne, ledet af senator Joseph McCarthy, mod personer mistænkt for u-amerikansk virksomhed. De mystiske og underlige historier, der blev berettet i løbet af en hekseproces, har frembragt uanede mængder litteratur. I et amerikansk værk »The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology« fra 1959 opstillede forfatteren en litteraturliste på 1140 numre. Der var kun et par danske titler imellem, men hvis man ser på den danske litteraturliste, der er bilag til denne artikel, må man undres over det antal titler et så lille sprogområde som det danske har produceret. Blot så væsentlige historiske emner som landboreformerne har vel en så omfattende litteratur.

Eftersom både amatør- og faghistorikere har beskæftiget sig med de danske hekseforfølgelser, synes der at være al skellig grund til at se på, hvorledes de har behandlet emnet.

Oprindeligt var denne artikel tænkt som en forskningsoversigt over den danske litteratur om de danske hekseprocesser. Men inspireret af Thorkild Kjærgaards artikler i dette tidsskrift om amatører og fagfolk blev artiklens sigte udvidet, netop fordi amatørerne har bidraget i så rigt mål til litteraturen.

Artiklen er delt op, således at amatørerne og fagfolkene behandles hver for sig; der vil blive givet et bud på, hvorfor fagfolkene i så ringe udstrækning har beskæftiget sig med emnet; og hvad der karakteriserer amatørerne? Sluttelig vil vi knytte an til den af Kjærgaard rejste debat. Som bilag bringes en oversigt over dansk hekse-litteratur. Det skal understreges, at vi betragter hekseforfølgelsernes tid i Danmark som tiden fra de første kendte processer omkring 1540 og indtil besættelsen i Tisted 1696–98. Senere folkelig heksetro er ikke blevet behandlet. Geografisk har vi indskrænket behandlingen til kongeriget Danmark, således at Norge og Slesvig-Holsten ikke er medtaget. Det er ikke alle fagfolkene, der er behandlet i afsnittet om disse. De, der uden kommentarer og vurderinger, aftrykker eller refererer procesakter o.l., er ikke taget med; for disse henvises til bilaget over dansk litteratur.

Med en enkelt undtagelse slutter den danske litteratur om. 1970, af den grund vil vi indlede med at omtale 4 værker, der indtil da har haft indflydelse på den internationale debat.

Den internationale forskning

Indenfor den europæiske heksetros-forskning kan man fra midten af det 19. århundrede og indtil begyndelsen af 1970'erne tale om 4 klassiske studier. 2 solide tyske værker og 2 kontroversielle fra henholdsvis England og Frankrig.

Jens Christensen, f. 1950, stud. mag.

Jens Chr. V. Johansen, f. 1949, cand. mag., kandidatstipendiat ved Historisk Institut, Københavns Universitet.

1. Af romaner kan nævnes Wolfgang Lohmeyers »Die Hexe« (1976), og børne- og ungdomsbogen »Heksefeber« af Leif Esper Andersen (1975); af malerier den spanske maler Goya's »Aquelarre«, og måske har danske instruktører iscenesat de mest indsigtfulde film om emnet: Benjamin Christensens fremragende stumfilm fra 1924 »Heksen«, og hvem kan glemme Carl Th. Dreyers »Vredens dag« fra 1942.

I 1970'erne er der sket en usædvanlig vækst af studier på et højt videnskabeligt niveau, selvom netop dette forskningsområde ellers i udpræget grad lider af, at det sensationelle og uforklarlige har tiltrukket mange forfattere.²

Her skal kort omtales de 4 klassikere, der er publiceret mellem 1843 og 1921. Tyskeren W. G. Soldan, der i 1843 udsendte sin »Geschichte der Hexenprozesse«,³ var den første, der forsøgte at give en sammenfattende og udtømmende forklaring på de europæiske processer. Han sporede trolddommens oprindelse tilbage over middelalderen til den græsk-romerske og orientalske antik, idet han udgik fra den tese, at mennesket alment er psykologisk disponeret til at tro på højere magters indflydelse i livet. Selvom han indrømmede en sådan nødvendighed af psykologisk art, måtte han dog stille sig det spørgsmål, hvorfor trolddomstroen antog så ejendommelige, delvis bizarre former som den europæiske. Det kunne kun ifølge Soldan forklares historisk. Han anførte tre faktorer, som i forening ikke blot kunne betragtes som en nødvendig, men også tilstrækkelig forudsætning for processerne: 1. den herskende djævl- og dæmontro, 2. forandringer i den procesuelle bevisførelse og 3. anvendelsen af tortur samt hele iscenesættelsen af hekseprocesserne. Derudover forsøgte Soldan at give jesuiterne skylden for, at der blev ført hekseprocesser i Tyskland.⁴

Franskmanden Jules Michelet skrev i 1862 »La sorcière«.⁵ Han forestillede sig livegne, som hemmeligt mødtes om natten for at danse gamle hedenske danse, hvori der var indflettet satiriske farcer rettet mod herremanden og præsten. Det foregik i det 12. og 13. århundrede, men i det 14., da både adelen og

kirken stort set var bragt i vanry, blev de naturlige møder, sabbaten, forandret til en rituel fornægtelse af den sociale orden, repræsenteret af den kristne Gud.

Michelet betegnede sabbaten som »den sorte messe«, og i spidsen herfor anbragte han – ikke Djævelen, ej heller en mand, der foregav at være Djævelen – men en kvinde, en kvindelig livegen i 30-års alderen. Hun var kultens præstinde, og Michelet forestillede sig, at hun organiserede sabbaten. Hun fik bønderne til at medbringe fødevarer til det fælles måltid. Hun anbragte en stor statue på mødestedet, hornet, håret og med en stor penis. Denne statue repræsenterede Satan, opfattet som »den store livegne, der gør oprør«; en oprører imod Gud, der med urette havde fordrevet Satan fra himmelen, men også selv en slags naturgud.

Under sabbaten havde præstinden rituel samleje med Satan. Efter fællesmåltidet og dansen gjorde præstinden sig til et alter. En mand forklædt som dæmon ofrede på hendes legeme; for at sikre en god høst ofredes korn til Satan.

De små børn, som man mente, blev spist ved sabbaten, var kun billeder på små børn, fremstillet som kød. Anbragt på præstinden repræsenterede de Folket, og når de livegne spiste dem, så tilbød folket ganske simpelt Folket, på sand demokratisk vis. Michelets tolkning indeholdt altså to elementer: protesten mod det middelalderlige samfund og dyrkelsen af en frugtbarhedskult. Han forsøgte at rehabilitere to undertrykte grupper – kvinderne og bønderne; for i protesten mod det middelalderlige samfund lå en protest mod de fornedrende forhold, kvinderne var underlagt. Men heksen, præstinden, havde en

2. Til de væsentligste værker hører: Poul Boyer and Stephen Nissenbaum: Salem Possessed (Cambridge, Mass. 1974); Norman Cohn: Europe's Inner Demons (Paladin Books 1976); Alan Macfarlane: Witchcraft in Tudor and Stuart England (London 1970); H. C. Erik Midelfort: Witch Hunting in Southwestern Germany 1562-1684 (Stanford 1972) og Robert Muchembled: Sorcières du Cambrésis i M. S. Dupont-Bouchat e.a.: Prophètes et sorcières dans les Pays-Bas XVIe-XVIIIe siècle (Paris 1978). Hvis en interesseret læser ønsker at se, hvorledes studiet af heksetro ikke skal foretages se da Michael Harrison: The Roots of Witchcraft (Secaucus 1974).
3. Soldans værk er senere blevet omarbejdet og nyudgivet. Først af Heppé i 1880, og derefter af Bauer i 1912.
4. Soldans materiale er en broget og ukritisk blanding af primærkilder, krøniker og kultur- og lokalhistoriske fremstillinger af vekslende kvalitet. En af svaghederne er, at Soldan fokuserer på undertrykkelsesmaskineriet fremfor på selve fænomenet.
5. Dette værk har især haft indflydelse blandt franske forskere; f.eks. E. LeRoy Ladurie: Les paysans de Languedoc (Paris 1966) og blandt nogle kvindegrupper, se artiklen Heks i PaxLeksikon (Oslo 1979).

»Heksesalven« blev anvendt til at befordre heksene flyvende til sabbaten. Fra Benjamin Christensens film »Hekseri« fra 1924.

speciel funktion i landsbyen, hun kendte alle de helbredende urter og alle hemmelighederne. Derved var heksen den kvinde, der bragte trøst i en ubarmhjertig tid, og med forfølgelserne blev der skabt en martyr.⁶

Mod slutningen af århundredet blev de ideologiske og institutionelle faktorer, Soldan havde fremhævet, nærmere beskrevet og studeret. Joseph Hansen, arkivar fra Köln, dokumenterede i 1900 med »Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter«, hvorledes troldomsforbrydelsen efterhånden blev tolket som et nyt kætteri, og hvordan inkvisitorerne, dominikanerne, systematiserede denne ideologi. Hekseprocesserne fremstod derved som en i det store og hele midde-

laldelig foreteelse. En håndbog i den processuelle fremgangsmåde for hekseprocesser, *Malleus maleficarum*, der var skrevet 1486 af 2 tyske inkvisitorer Henrik Institoris og Jacob Spränger, blev bestemmende for en praksis, som fortsatte gennem et par århundreder. Det var således den juridiske og teologiske doktrin, som den var fremstillet i *Malleus maleficarum*, der frembragte de følgende processer. I denne doktrin fandtes indbygget en automatik: ved hjælp af tortur blev de mistænkte tvunget til at tilstå de imaginære forbrydelser, og hver ny tilståelse blev taget som bevis på, at forbrydelsen var virkelig og vidt udbredt. Hansen forestillede sig altså, at hekse-teorien holdt op med at udvikle sig med det 16. år-

6. Michelets udbredelse skyldtes, at han i »La sorcière« viste den poetiske og visionære kraft, der gjorde ham til en så fascinerende historiker. Resultatet blev et fantastisk kunstværk af en sådan styrke, at det stadig genoptrykkes og læses.

hundredes begyndelse, og at processerne sidenhen fulgte den ovennævnte doktrin.⁷

Hansen hævdede, at processerne begyndte i Alperne, hvor inkvisitorernes doktriner i begyndelsen af det 15. århundrede trængte ind i de kirkelige retssale. Hans udvikling af, at inkvisitorernes opfattelse af hekseriet var sammensat af mange elementer: magi, folkelige trosforestillinger, dæmonologi, kætteri og kirkelig undertrykkelse, er stadig væsentlig.

Et helt anderledes synspunkt blev anlagt, da den engelske ægyptolog Margaret A. Murray i 1921 udsendte »The Witch Cult in Western Europe«.⁸ Murray mente, at »hekseskulten« var en før-kristen religion, der overlevede til det 16. og 17. århundrede. Under den kristne religion fandtes en kult, der blev praktiseret af mange af samfundets grupper, først og fremmest af de mere uvidende og i de tyndere befolkede områder. De store festers tider antydede, at religionen oprindeligt var knyttet til en befolkning, der i første række var kvægavlere.

Heksene havde en højt udviklet organisation, som var den samme over hele Vesteuropa med de mindre forskelle, der forekommer i enhver organisation. Der var et udvalg af ældre »the coven«, der tog sig af kultens lokale sager, og i spidsen for »the covens« stod en mand, der blev betragtet som »den inkarnerede gud« (p. 13). Denne person, stormesteren eller Djævelen, som han blev betegnet, udpegede en officer, der sammen med et udvalg ledede et distrikt. Officeren og udvalget, der altid bestod af 12 personer, altså ialt 13, udgjorde også en »coven« (p. 186 ff.).

I tidligere tider havde heksene dyrket en frugtbarhedskult, men på et eller andet tidspunkt, Murray anfører ikke hvornår, blev kulten ændret, således at heksene skulle øde-

lægge frugtbarheden. Derfor blev de betragtet som den ondes indflydelse (p. 24). Det må dog være sket på et tidspunkt i middelalderen,⁹ for på det tidspunkt var så kendte personer som Jeanne d'Arc og Thomas Becket den inkarnerede gud, og deres dramatiske død var i virkeligheden rituelle ofringer, der skulle sikre gudens genopstandelse og jordens fornyelse.¹⁰

De danske fagfolks forskning

Den danske litteratur om hekseforfølgelserne begyndte med Ribe-præsten David Grönlunds »Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker« fra 1780. Bogen blev altså udgivet blot 87 år efter, at den sidste officielle heksebrænding fandt sted i Danmark.

Grönlund valgte at optrykke de retsdokumenter, der fandtes om hekseprocesser i Ribe, således at dokumenterne kunne tale for sig selv. Men hvis han fandt enkelte passager for omstændelige for læseren, så lavede han et kort udtog deraf, således at man stadig kunne følge med i historien. I disse korte udtog flettede han så sine små kommentarer ind.

»Historisk Efterretning« er et dokument, der på en spændende måde viser, hvor langt Grönlund mente, at samtiden var kommet i forhold til hekseprocessernes tid. Et problem, Grönlund ikke kunne vide ville opstå, var, at Ribe gennem hans bog ville komme til at fremtræde som hekseforfølgelsernes by par excellence.

Fra og med Grönlunds bog begyndte artiklerne at dominere; og professor Rasmus Nyerup skrev i 1815 i »Dansk Minerva« om »En hexepoces i Vendsyssel 1573«. Han var

7. På samme måde som Soldan lagde Hansen stor vægt på den institutionelle undertrykkelse. Til gengæld var man uvidende om, hvorledes processerne i virkeligheden tog sig ud: antallet af ofre, udbredelse, praksis contra teori. Men da man kendte teorien, kunne man på forhånd betegne tilståelserne som et udtryk for dommernes dæmonologiske lærdom, eftersom tilståelserne var aflagt under tortur.

8. Murray videreudviklede sin teori i 1933 med »The God of the Witches«.

9. Var Murray stoppet her, og havde hun ikke udsendt »The God of the Witches«, ville hendes indlæg i debatten stadig kunne betragtes som et seriøst bud på problemet.

10. Der kan rettes alvorlig kritik mod Murray; men i stedet for på forhånd at betragte vidneudsagnene som værdiløse, og anklagepunkterne som ren og skær fantasi, forsøgte hun at nærme sig emnet fra et etnografisk og religionshistorisk synspunkt. At hendes opfattelse da også har holdt sig længe, fremgår af at »Encyclopedia Britannica« indtil begyndelsen af 1960'erne anvendte en artikel af Murray om hekse.

blevet inspireret til artiklen efter at have læst en svensk anmeldelse af en bog med udtog af akterne fra en hekseproces i 1720. Nyerup vendte sig mod den opfattelse, der var kommet til udtryk i anmeldelsen og hævdede, at hekseprocesserne udsprang af en blanding af »overtro, dumhed, melankoli, tykt blod, forvirret imagination, epileptiske tilfælde, bedrageri, taskenspilleri, bugtalen m.v.« (p. 488). Uanset hvordan man vil stille sig til Nyerups forklaring, er det en opfattelse, der i det store og hele er forståelig. Nyerup skrev i oplysningens og romantikkens tidsalder. Når han skal forklare selve hekse-fænomenet, lader han forstå, at heksene var »melankolske fantaster, vanvittige og forrykte personer, samt mennesker der blev pint og derfor afgang bekendelse«. Nyerup slutter sin artikel med en afskrift af et tingsvidne fra en proces fra 1573, uden at oplyse hvor det fandtes, eller hvordan det efter hans mening kunne indgå i en forklaring. Det er et element, der på en overraskende måde peger fremad mod de efterfølgende forfatteres behandling af emnet.

J. Kinch behandlede emnet dels som led i 2 store artikler om forholdene i Ribe om. 1600 og dels i et referat af de dele af Ribe byting-bog, der omhandlede Lønne-præsten Jens Hansen Rusk, der blev brændt for trolddom i 1611.¹¹ Den sidste artikel er skrevet ud fra en opfattelse af, at »en sag imod en præst for trolddom ikke kan andet end have nogen interesse«. Behandlingen af emnet i de to første artikler indgår i en større sammenhæng, hvor det har været Kinchs formål at give en bred kultur- og retshistorisk skildring af forholdene i Ribe.

Kinch stod bl.a. overfor det problem, at enkelte af de anklagede tilstod. Det krævede et forsøg på en forklaring, og han skitserede 2 muligheder. For det første at de anklagede opdigtede tilståelserne for at slippe for videre tortur eller i det hele taget for at slippe for tortur (p. 179). Han må dog have kendt retsforholdene om. 1600 godt nok til at vide, at torturen indgik som led i straffen, således at

de dømte ikke kunne slippe derfor, og derfor fremkom han med sin forklaring nr. 2. En forklaring der meget ofte sidenhen dukker op. Nemlig at mange selv troede på, at de var troldkoner. Det var almindeligt at tro, at man kunne påføre andre skade ved det blotte ønske eller ved hemmelige kunster, og sådanne »mennesker var altsaa virkelig skyldige i en ond hensigt, og forsaavidt de troede at staa i forbindelse med Fanden, i en ugudelighed, uagtet at det var en indbildning, at de virkelig havde gjort deres medmennesker skade« (p. 180).

Kinch gav som baggrund for sine overvejelser udførlige referater af nogle processer, som ikke i større udstrækning var blevet behandlet i Grönlunds bog (se denne). Når han sammenholdt disse processer med dem, Grönlund havde optegnet, kunne han ikke undlade at udtrykke sin overraskelse over, at der ikke blev brændt nogen for hekseri i Ribe mellem 1577 og 1610, men han kommenterede blot denne iagttagelse med »der maa upaatvivlelig have hersket noget mere fornuft med hensyn til betragtningen af saadanne sager i disse aar« (p. 202).

I »Dagligt liv i Norden i det sekstende aarhundrede« bind VI beskæftigede Troels-Lund sig med hekseforfølgelserne i Danmark, og selvom han nok er lidt vel aforisme-agtig i sit udsagn »der er en inderlig forbindelse mellem den rent ydre og den aandelige oplysning«, så er han vel ikke langt fra sandheden, når han lægger stor vægt på det overvældende mørke, der skabte en »hang til overtro« (p. 18).

Troels-Lund havde øje for kalkmaleriernes propaganda-virkning, som på en virkningsfuld måde udbyggede den kirkelige lære. Med reformationen var fjenden ikke blot blevet papisterne, men Djævelen selv, som var vokset til at blive Kristi modstander, efter i en lang periode at have været en lidt latterlig figur, som blev besejret hver gang præsten under messen uddelte nadveren. Og forstod menigheden ikke prædiken, så forstod den

11. Af Ribe Bys Tingbøger fra Slutningen af det 16de Aarhundrede til Skildring, dels af Retsvæsenet, dels af Sæderne og Tilstandene paa den Tid; Af Ribe Bys Tingbøger fra den første Halvdel af det 17de Aarhundrede, og »Om hr. Jens Hansen Rusk i Lønne, som blev brændt for Trolddom«.

kalkmalerierne, som i 1500-tallet næsten helt blev viet Djævelen og hans virksomhed (p. 20 ff.). Troels-Lund fandt, at det var en logisk konsekvens af, at Djævelen greb mere og mere ind i livet, at myndighederne kraftigt bekæmpede hans håndlangere, og det kunne de, når det drejede sig om menneskelige medvidere.

Det var adelen, der gik til angreb på de lavere stænder under hekseforfølgelserne, og det gik især ud over de mest værgeløse; gamle, fattige kvinder uden slægt og hjem, som kun havde mulighed for at forsvare sig med munden.¹²

I 1888 holdt Verner Dahlerup et foredrag i Foreningen til Oplysningens Fremme blandt Kjøbenhavns Arbejdere, og det blev siden trykt som »Hexe og Hexeprocesser i Danmark«. Dahlerup begyndte dog med en kort oversigt over forholdene i det øvrige Europa, før han gav en kronologisk og saglig redegørelse om de danske forhold.

Han troede ikke, at det var muligt at give en opgørelse over antallet af hekse, der blev brændt i Danmark, fordi »det kun er de mere mærkelige processer, man har optegnet noget om« (p. 15). Dahlerup forfulgte kort Troels-Lunds opfattelse af, at forfølgelserne udgik fra adelen. Han var lige ved at mene, at det, heksene blev beskyldt for, kunne forklares med naturlige årsager; og når uskyldige blev forfulgt, så skyldtes det ikke, at »menneskene var dummere i tidligere tider; de var åndeligt fattigere« (p. 4). For det var det uventede, det uforklarlige, der fremkaldte de overtroiske meninger.

Dahlerup kunne heller ikke undgå at beskæftige sig med de fantastiske tilståelser; og han mente, at hekse- og trolddomshistorier var almindelige i tiden, og når en gammel kvinde blev sat i fængsel, fik hun hallucinationer og bildte sig ind, at hun var en heks. Denne forklaring rakte dog ikke for Dahlerup, for han tilføjede »ofte har de anklagede selv troet på, at de stod i forhold til Djævelen, og

villet bruge hans hjælp til gavn for sig selv eller skade for andre« (p. 21). Af Dahlerups litteraturoversigt fremgår det, at han kendte Soldan-Heppes »Geschichte der Hexenprozeesse«, og han har benyttet den for det øvrige Europa.

Den eneste oversigt, der findes over hekseforfølgelsernes historie i Danmark, er skrevet af præsten Vilhelm Bang i 1896 og har titlen »Hexevæsen og hexefølgelser – især i Danmark«.

For kontinentets vedkommende bygger Bang på Soldan-Heppe, som han finder »er et hovedværk, der dog har den mangel, at de danske forhold end ikke berøres« (p. 138). Det kan dog ikke have betydet den store forskel, idet han mener, at anklagerne og sagerne lignede hinanden over hele Europa, og når der fremdrages eksempler fra Danmark, så bliver det »enkelte, mere malende tilfælde« (p. 70).

Bang udvikler Troels-Lunds opfattelse af, at adelen stod bag forfølgelserne. Så vidt han kan skønne, var adelen den gruppe i det danske samfund, der var mest udsat for hekseri og forgørelser. Derfor var adelen de ivrigste til at forfølge hekse. Men det var en selvforskyldt proces, for adelen undertrykte de lavere stænder, og til gengæld tog de kvinder, der drev »hexeri halvvejs som profession« hævn ved at forgøre adelen (p. 78). Derefter bruger han 15 sider til beretninger om hekses forgørelser af adelige og af den danske flåde.

Bangs opfattelse af, at processerne var hinanden lig over hele Europa, bringer ham dog på vildspor, da det også får ham til at mene, at det omtrent var den samme rettergang i alle Europas lande (p. 7). Det medfører også, at han ikke finder det umagen værd at fremdrage ukendte processer fra arkiverne; og denne opfattelse får konsekvenser, når han mener, at processernes antal dalede i det 17. århundrede i forhold til det 16. århundrede, »selvom de dog ikke var sjældne« (p. 117).¹³

12. På grundlag af undersøgelser i Jylland 1616–1689 må det afvises, at det var kvinder uden slægt og hjem. Det store flertal var gifte kvinder.

13. P.g.a. kildematerialets overlevering fra det 16. århundrede er det umuligt præcist at sige, hvordan forholdet var mellem de 2 århundreder, men med 454 processer i Jylland mellem 1616 og 1689 synes meget at tale for, at der snarere skete en øgning i processernes antal end et fald.

Fra Carl Th. Dreyers film »Vredens dag«, produceret af Palladium Film 1942. I lensregnskabet for Dronningborg len 1620–21 opføres udgifterne til brændingen: 1 stige 20 skilling og 5 tønder tjære á 1 mark pr. tønde.

Det er et sympatisk træk hos Bang, at han tager spørgsmålet op, om hvorfor det mest var kvinder, der blev anklaget i hekseprocesser. Han mener, at de forklaringer, der indtil da er givet, ikke har været særligt tilfredsstillende. Desværre henviser han spørgsmålet til filosofierne som et psykologisk problem, de bør se på (p. 15).

Den næste forfatter, der beskæftigede sig med emnet, Chr. Villads Christensen,¹⁴ og måske især hans medforfatter til den første af artiklerne, overlæge dr. med. Fr. Hallager, skulle vise sig at få stor indflydelse på mange efterfølgende forfatters behandling af heksefølgelserne. Villads Christensen var selv inspireret af Hallager, når han i indledningen

til sin gennemgang af Besættelsen på Rosborg (en række processer der fandt sted 1639–40 omkring Rosborg i Fjends herred) skrev, at »hekseprocesserne optræder epidemisk. Fra de enkelte arnesteder, hvor sygdommen (vor fremhævning) bestandig laa og ulmede og med visse mellemrum krævede sine ofre, førtes smitstoffet omkring som gnister fra et brandsted, tændte snart hist, snart her, og fængede undertiden saa grundigt, at en hel egn i aarevis blev hærget af heksevanviddet« (p. 225). Denne opfattelse af heksefølgelserne som sygdomme udvikledes derefter af Hallager, som benyttede nogle undersøgelser en fransk læge Charcot i slutningen af det 19. århundrede havde foretaget over hysteri og

14. Christian Villads Christensen: Besættelsen paa Rosborg. Med et tillæg af overlæge dr. med. Fr. Hallager. Hvorledes en Hekseproces kommer i Gang. En Fortælling fra Agernæs Birk; og Hekseprocesser fra Midtjylland.

hypnotisme. Det fik Hallager til at skrive, at »både besættelser og hekse og troldmænds optræden var ytringer af en sygelig sindstilstand«, og lidt senere »det er i lægevidenskab, at man må søge forklaringen saavel af hele bevægelsen som af de enkelte fænomener« (p. 247). Han mente, at Charcots undersøgelser havde bidraget til at »bringe lys i hekseprocessernes mørke, og som for mange besættelsesepidemiers (vor fremhævning) vedkommende have kunnet levere bevis for, at de i virkeligheden vare epidemier af hysteri med autosuggestioner«. ¹⁵ Selvom Hallager godt ville medgive, at mange tilståelser blev fremtvunget ved hjælp af tortur, så mente han, at de »spontane« tilståelser skyldtes autosuggestioner, ofte hos hysteriske personer. Når han fandt, at mange hekse var hysteriske, henførte han det til, at det skulle være udbredt hos heksene, at de havde følelsesløse steder på kroppen. Heksene blev undersøgt for følelsesløse steder, når de blev undersøgt efter det såkaldte »djævlemærke«, og netop hysteriske personer har ofte sådanne følelsesløse steder (p. 250). Derefter gennemgik han de 3 tilståelser, der blev afgivet under »besættelsen på Rosborg« og konkluderede, at den ene af de tilstående havde oplevet det hele i en hysterisk vildelse, hvorefter de 2 andre havde kunnet gentage hendes tilståelse.

I en artikel fra 1908 fortsatte Villads Christensen med at give en forklaring i medicinske termer, idet han henviste til, at Midtjylland (i.e. Viborg-Skive egnen) blev ramt af 2 epidemier. Den første, der var den værste, hærgede fra 1618 og ind i 1620'erne, ¹⁶ så kom Rosborg, og det sluttede af med 2 gamle kvinder i 1686. Men det var ikke nok for Villads Christensen at forklare det på denne måde; det må have krænket hans opfattelse af lov og orden, så han tilføjede, at de fleste dømte

sikkert var skyldige i tidens forstand. Heksene følte sig skyldige, og »til en vis grad . . . også været det«, idet de i »saare mange tilfælde virkelig har forsøgt sig i de sorte kunster og aldrig i nogen god hensigt«, hvorfor »utvivlsomt er mange – vi må håbe de fleste – af dem gaaet til døden med bevidstheden om, at den straf de led, var forskyldt« (p. 326).

Hugo Matthiessen skrev om »Trolddom i Næstved. En hekseproces i året 1601«. Han tog tråden op fra Villads Christensen og skrev, at »hekseprocesserne hjemsøgte Europa som en frygtelig sygdom«. Derudover bragte han et nyt element ind i forklaringen, idet han hævdede, at gamle kvinder, krøblinger og halte var særlig udsatte for at mistænkes for trolddom. ¹⁷

Hans H. Fusing beskæftigede sig med spørgsmålet, hvorfor der var skrevet så lidt om hekseri i Danmark og mente, at det bl.a. skyldtes, at en behandling af emnet krævede forudsætninger af forskellig art – teologi, jura, historie og psykiatri. Når der alligevel ikke var givet en samlet fremstilling, fandt han, at det havde sin berettigelse at fremdrage nyt stof. Det gjorde han med artiklen »Hexeri i Dalum 1651«. Fusing betragtede hekseprocesserne som et udslag af »religiøs fanatisme og stupid overtro« (p. 237), men også han ikklædte sin forklaring en medicinsk sprogdragt, når han sammesteds skrev, at der var tale om åndelige epidemier; og selvom han fandt, at det var vanskeligt at give en naturlig forklaring på fænomenerne, mente han dog, at et af elementerne havde bestået af epilepsi eller hysteriske anfald.

Det forekommer som om forfatterne er blevet grebet af tanken om, at heksene har været skyldige; så store forfølgelser kan ikke være sket, uden at der har været en realitet i det, og Fusing følger trop: »Et lille forsonende træk

15. Denne forklaring blev senere benyttet af mange forfattere, uden at de åbenbart gjorde sig helt klar, at man må skelne mellem »rene« hekseprocesser og besættelser. Det var i forholdsvis få tilfælde, at der sammen med en hekseproces optrådte en besættelse, i.e. at Djævelen indefra besætter en person og f.eks. lader vedkommende tale på forskellige sprog. I det store og hele var det en foretelse, der var mest udbredt henimod hekseforfølgelsernes ophør. I Danmark kender man besættelsen i Thisted 1696–98.

16. Ved at koncentrere sin opmærksomhed om en bestemt egn, på samme måde som andre forfattere også gjorde det, var CVC ikke i stand til at erkende, at årene 1618–20 i det hele taget var årene med flest hekseprocesser i Jylland.

17. Det er en påstand, der er svær at af- eller bekræfte, da det meget sjældent fremgår af retsmaterialet, hvorledes de anklagede så ud.

er der dog undertiden i samfundets hårde greb på hexene: meget ofte troede hexe og troldkarle virkelig selv på, at de ved deres magiske handlinger kunne skade deres medmennesker. Den onde vilje var til stede, og den fik sin, ganske vist urimelige hårde straf (p. 247).

I bind III af Schultz Danmarkshistorie (1942) beskæftigede C. O. Bøggild Andersen sig kort med emnet. Han forsøgte ikke at forklare fænomenet; men de mange artikler i lokalhistoriske årbøger, der var fremkommet siden Bang, satte ham dog i stand til at ændre dennes opfattelse af, at det store antal hekseprocesser fandt sted i det 16. århundrede. Når Bøggild Andersen mente, at »krigens rædsler« var med til at øge processernes antal, må det dog undre, eftersom amatørhistorikerne ofte betonede, at der skete et fald i antallet på den tid, Wallensteins tropper trængte ind i Jylland. Bøggild Andersen fulgte den udbredte opfattelse af, at hekse i stor grad var skyldige.

I Historikergruppens Danmarkshistorie (1950) skrev C. Rise Hansen om »Hekse og deres magt«. Han gav ingen årsagsforklaring, men begrænsede sig til en beskrivelse af, hvorledes en typisk hekseproces kunne komme i gang.¹⁸

I nyudgivelsen af Johan Brunsmunds bog om »Køge Huskors« skrev Anders Bæksted en indledning, ligesom han gjorde til sin egen udgivelse af akterne til »Besættelsen i Tisted 1696–98«. Bæksted fandt, at Thisted-sagen ikke kunne oplyse meget om heksefølgelsernes historie, men at den belyste djævletroen; det skyldtes, at der foregik en udvikling, hvor man gik fra direkte hekseprocesser til besættelsessager. Heri var det den besatte, der var i centrum for interessen, selvom man

stadig beskyldte hekse for at give onde ånder adgang til den besatte (p. 11). Denne udvikling var nok mere åbenbar i Frankrig, men det er dog af stor interesse, at mange af de sidste processer over hele Europa og i Amerika var besættelsessager.¹⁹

I indledningen til Brunsmunds bog viser det sig, at opfattelsen af at hekse var skyldige på en forbløffende måde har bidt sig fast, idet Bæksted mener, at nok var en del blevet uskyldigt dømt, men »endnu flere (har) for saa vidt været skyldige, som de selv har været fuldt og fast overbeviste om at have anvendt sort magi og at have påkaldt djævelske magter for at volde skade«.²⁰

I Politikens Danmarkshistorie bd. 6, 7 og 8 tog henholdsvis Svend Cedergreen Bech, Svend Ellehøj og Gunnar Olsen emnet op til behandling. Hverken Cedergreen Bech eller Olsen forsøgte at give generelle forklaringer på hekseprocessernes historie, mens Ellehøj både greb til ældre og nyere forskning i sit forsøg på at komme ind på dette svært forståelige problem. I tilslutning til Troels-Lund og Bang mente han, at adelen spillede en fremtrædende rolle i heksefølgelserne, »og sikkert også med grund kunne føle sig gjort til genstand for onde ønsker fra de lavere stænders side« (p. 170 ff.), og også Hallagers forklaring bragtes frem, men Ellehøj satte dog de hysteriske anfald og autosuggestionerne i forbindelse med besættelser og ikke med »rene« trolddomssager. Sluttelig knyttede Ellehøj en forbindelse til svenskeren Lauritz Gentz, der i 1954 havde skrevet »Vad förorsakade de store häxprocesserna«, og hvor denne hævdede, at tilståelserne i hekseprocesserne skyldtes, at hekse smurte sig med narkotiske heksesalver, før de tog til sabbat.²¹

Fra 1966 til 1973 udsendte juristen J. C.

18. Desværre generaliserer han groft, når han skriver, at »ingen stand gik fri«. Kun en lav-adelig, Christenze Kruchow, blev henrettet.

19. Den berygtede Salem-proces i Massachusetts i begyndelsen af 1690'erne er et eksempel herpå. Det er disse begivenheder den amerikanske forfatter Arthur Miller har bygget sit skuespil »Heksejagt« på. Til de faktiske begivenheder se dog Boyer and Nissenbaum.

20. Denne opfattelse, som vi ikke tror er inspireret af Murrays arbejder, kan kun betegnes med et ord: nonsens. Ud over at den ingen fundering har i kilderne, er den en hån mod de hundreder af kvinder og mænd, der blev brændt for trolddom i Danmark i perioden.

21. Det er i virkeligheden en variant af opfattelsen af, at hekse var skyldige. De frikendes for reelt at have skadet andre, men i stedet hævdes det, at enten en stor gruppe var narkomaner, eller at de foretog sig »noget«, når de havde smurt sig med heksesalven.

Jacobsen 4 bøger om trolddomsprocesser i Danmark. Den væsentligste er »Danske Domme i Trolddomssager i øverste instans« fra 1966. Den er i 3 hovedafsnit: et indledningskapitel, en almindelig del og en speciel behandling af de enkelte domme, der blev afsagt ved rettertinget og Højesteret. Jacobsen har valgt denne fremgangsmåde af 2 grunde; fordi han vil påvise en rød tråd fra hekseprocessernes periode og tilbage til de kulturer, der fandtes i Mesopotamien, og fordi en forståelse af de danske domme ikke blot kræver en dansk, kulturel baggrund, »men nødvendigvis det videre perspektiv, som en undersøgelse af de almindelige strømninger i Europa alene kan bidrage til« (p.ix.).

Jacobsens synspunkt udgøres af en sammenkobling af Soldans og Hansens teorier: at man kan spore trolddomsforestillingerne tilbage til oldtiden, men at det først er med middelalderkirken, at de slås sammen med kætteriet og gøres til genstand for organiseret forfølgelse fra kirkens side.

Den almindelige del består af 4 afsnit: Tiden indtil 1617,²² Tiden 1617–1661. Tiden 1661 – Danske Lov og Tiden efter Danske lov. Hvert af disse afsnit er opbygget på samme måde: A: Lovgrundlaget, B: Tidens almindelige opfattelse af trolddom og C: Retsanvendelsen.²³ Og værket afsluttes med den specielle del. Det er en konsekvens af Jacobsens holdning, når han indleder et afsluttende afsnit om »Nogle lægelige synspunkter« (p. 305 ff.) med at skrive: »Uden at forsøge at anlægge nogen personlig vurdering af selve Trolddoms- eller Hexerifænomenet« vil det dog væ-

re rimeligt at se på nogle lægevidenskabelige synspunkter.²⁴

I indledningen til »Christenze Kruchow« tog Jacobsen til orde mod de kritikere, der havde hævdet, at det ikke kunne være rigtigt at begrænse fremstillingen af et emne som dette til en gennemgang af de få sager, der nåede frem til øverste instans. Jacobsen mente, at »ud fra et juridisk synspunkt kan denne indvending aldrig have været berettiget, saavidt som det er gennem den højeste Rets afgørelser, at indholdet af »gældende ret« lægges fast« (p. vii). Denne opfattelse er dog ikke korrekt, da det er en tilbageprojicering af moderne, juridisk tankegang.²⁵

Indtil nu er den sidste, der har beskæftiget sig med trolddom i Danmark, folkemindeforskeren Gustav Henningsen. Det er sket dels i samleværket »Dagligliv i Danmark 1620–1720« og dels i »Heksefølgelser efter »hekseprocessernes tid«. Et bidrag til dansk etnohistorie«. Det er den sidste artikel, der er den væsentligste, hvorfor vi vil betragte Henningsens synspunkter ud fra denne.

På baggrund af et referat af en sag fra Salting i 1722, hvor en gammel kvinde blev brændt i sit hus af en række personer, som siden blev dømt for mord, kommer Henningsen frem til, at heksetro ikke hang sammen med (hænger sammen med) tåbelige misforståelser og manglende oplysning. Der er tale om »en livsanskuelse, der sætter folk i stand til at klare en god portion af dagliglivets problemer«. Uheld og modgang er ikke guds prøvelser, men »nederdrægtige anslag fra en bestemt slags mennesker der står i pagt med

22. Når 1617 er valgt, skyldes det, at der i dette år udsendtes den første egentlige lovgivning om trolddomsforbrydelsen i Danmark.

23. Det er en fremgangsmåde, der tydeligt er inspireret af især tysk forskning. Der gives solide retshistoriske gennemgange af meget høj kvalitet; men læseren sidder tilbage med en følelse af, at han/hun efter endt læsning alligevel ikke ved mere om fænomenet hekseri. Se f.eks. Friedrich Merzbacher: Die Hexenprozesse in Franken (München 1957).

24. Jacobsens noget usikre holdning fremgår af det citerede, hvor han skriver »trolddoms- eller hexerifænomenet«. (vor fremhævning).

25. Forordningen af 1617 skaber »gældende ret«, men den første trolddomssag, der pådømmes af rettertinget, foregår i 1624. Christenze Kruchow-processen fra 1620–21 bør ikke regnes med, da hun som adelig under alle omstændigheder skulle dømmes af rettertinget som hendes værneting, da det var en sag, der angik liv og ære. Det skulle med Jacobsen betyde, at indholdet af »gældende ret« blev fastlagt i 1624; det sker dog ikke, idet denne sag angår en paragraf i trolddomssager, der var blevet anvendt siden 1547. Hvis man med Jacobsen skal tale om »gældende ret«, så fastlægges den på landstingene. Forordningen af 1617 sonderer mellem ægte og vægte trolddom. Ægte troldfolk er de, der har indgået en pagt med Djævelen, og det er kun dem, der skal dømmes fra livet. Landsdommerne anlægger dog en anden praksis og lægger skellet ved »bevist« skadevoldende trolddom. Det er således landsdommerne, der fastlagde »gældende ret«.

mystiske kræfter: heksene» (p. 99). Henningsen lægger i modsætning til andre vægt på de heksetroende, fremfor på heksene, og kommer frem til at definere heksetroens funktioner. Det er 1. en erkendelsesmæssig funktion: at det onde i tilværelsen kan bekæmpes som en konkret modstander, 2. en moralsk funktion: hekseren er indbegrebet af alt, hvad der er antisocialt og går på tværs af samfundets normer, og 3. en sikkerhedsventil for skjulte aggressioner. Henningsen forsøger at definere begreberne hekseri og trolddom, idet han tager udgangspunkt i »hvad folk rent faktisk foretager sig« (p. 100). Henningsen er den første af de danske forfattere, der forsøger en sådan definition, idet alle hans forgængere implicit har antaget, at trolddomsforestillinger er gledet over i heksetro. Han definerer trolddom ved magiske handlinger, som det »uanset om det fører til det ønskede resultat, er muligt at udføre« og hekseri ved magiske handlinger, »som er umulige, og som derfor kun eksisterer som trosforestillinger«. Det er en definition, som, uanset hvor logisk den end er, er umulig at anvende, idet brugen af den forudsætter et så koncist kildemateriale, at det ikke findes. Det forudsættes, at både vidnerne, der udtaler sig til retten og tingskrivere, får hver eneste detalje med. Hvis en person udstøder en forbandelse og samtidig lægger fingrene over kors, så er det trolddom, da den sidste handling er mulig at udføre, men hvis personen kun udstøder en forbandelse, så er det hekseri.²⁶ Derudover overser Henningsen, at hekseprocesserne fandt sted i en tid, hvor det udtalte ord blev anset for at have lige så stor magt som en handling.

Henningsen slutter med at foreslå en ny tilgangsvinkel til at studere hekseprocessernes ophør. Mordet i Salling kan betegnes som en lynchning, og han mener, at hvis der ikke var lynchninger i det 16. og 17. århundrede, så må lynchningerne og overfaldene i det 18. og 19. århundrede betragtes som en følge af heksebrændingernes afskaffelse, altså at hekse-

processerne blev stoppet fra myndighedernes side, mod almuens ønsker.

Sammenfattende kan man sige, at af de forfattere, der har beskæftiget sig med emnet, er der kun to, der har forsøgt at give generelle oversigter: Bang i 1896 og Jacobsen 70 år senere, og da ud fra et retshistorisk synspunkt. Når der ses bort fra de store oversigtsværker, hvor hekseprocessernes historie må indgå som et organisk led i skildringen af det 16. og 17. århundredes historie, så står man tilbage med en lille håndfuld artikler, hvor en enkelt eller en række processer indenfor et givet geografisk område skildres. Det er en fremgangsmåde, også amatørhistorikerne benytter.

Ses der bort fra Gustav Henningsen, hvis studier ligger samtidig med væksten i internationale studier, så benytter de danske forfattere sig af 4 årsagsforklaringer, for så vidt de overhovedet forsøger derpå.

1. at forfølgelserne skyldtes tidens almindelige overtro, 2. at der var tale om visse former for sygdomspestemier, 3. at adelen stod bag forfølgelserne og 4. at en meget stor del af de anklagede nok var skyldige. Disse 4 forklaringer bruges aldrig enkeltstående, men altid i forbindelse med hinanden.

Det kan konkluderes, at de danske forfattere i meget ringe grad har været inspireret af den internationale debat, som til tider har været meget heftig. Det kan som eksempel nævnes, at den engelske historiker C. L. Ewen i løbet af 1930'erne betegnede Margaret Murrays bidrag som »vapid balderdash« (tomt vrøvl).

Murrays synspunkter synes først at være blevet kendt i Danmark i 1953, da en af hendes bøger blev oversat til dansk under titlen »Heksenes gud«.²⁷

Soldans synspunkter var kendte, ligesom Hansens sikkert også har været det, men når der ikke direkte blev henvist til Hansen, kan det have sin forklaring i 2 ting: at Hansen især beskæftigede sig med inkquisitionen, som ingen

26. Henningsens definitioner er kun en af flere. Trolddomsforestillinger kan betragtes som eksisterende til alle tider, mens hekseri kun findes i den kristne kulturkreds, idet det indebærer et frafald fra Gud, altså kætteri.

27. Palle Lauring var stærkt inspireret af denne bog, da han i 1954 udsendte sin »Danmarks håb og horn«.

indflydelse havde i Danmark, eller at han blev betragtet som led i en tysk debat, hvor katolske og protestantiske forfattere debatterede, om jesuiterne bar hovedansvaret for, at hekseprocesserne var blevet indført i Tyskland, eller ej.²⁸

Den amatørhistoriske forskning

Den følgende behandling af de amatørhistoriske forfattere vil blive grebet an på en anden måde, specielt fordi der er en udbredt overensstemmelse mellem dem, i den måde de fremlægger stoffet på, og i de forklaringer de fremfører på heksetroen m.h.t. årsagerne til processernes fremkomst/ophør, og hvorfor det specielt var kvinder, der blev anklaget. Denne overensstemmelse betyder, at det ikke vil være særlig meningsfuldt at behandle artiklerne i en eller anden kronologisk eller forfattermæssig orden, og vi har derfor valgt at disponere det følgende mere tematisk, nemlig 1. Periodiseringen af artiklerne, 2. Det geografiske område de dækker, 3. Forfatterne, 4. De forklaringer de giver på fænomenet heksetro, hekseprocessernes fremkomst, hvorfor det specielt er kvinder, der anklages og processernes ophør, og 5. Den måde de fremlægger stoffet på.

Periodiseringen

De første amatørhistoriske artikler fremkommer i slutningen af 1800-tallet, men det er først efter 1900, med oprettelsen af de amtshistoriske samfund fra 1902, at antallet af artikler øges stærkt.²⁹ Før 1903, da Ribe amt udsender sin første årbog, fremkommer der kun 3 artikler: Mansa 1901 og Stemann 1901,

begge i »Samlinger til Jysk Topografi og Historie«. I takt med amtssamfundenes oprettelse og udgivelsen af årbøgerne, stiger antallet af artikler, således at der 1903–09 kommer 3 artikler, 1910–19 9 artikler og 1920–29 4 artikler, hvorved antallet allerede er begyndt at falde igen for at nå bunden 1930–59 med 2 artikler i hvert tiår. Efter 1960 stiger det igen, således at der 1960–69 kommer 4 artikler.³⁰ Det vil altså sige, at i perioden 1903–29 fremkommer de 16 af de 28 artikler vi har behandlet,³¹ hvilket igen betyder, at det er i denne periode, at interessen fra amatørhistorikernes side har været størst m.h.t. beskæftigelse med hekseprocesser.

Den ekspansion, der sker i den amatørhistoriske forskning lige efter århundredskiftet, hænger formodentlig sammen med specielt 2 forhold. For det første betød amtssamfundene, med deres årbøger og andre selvstændige publikationer, at amatørerne fik betydelig bedre muligheder for at publicere resultaterne af deres forskning. Før amtsårbøgerne havde man kun få historiske tidsskrifter, og heraf var det nok kun »Saml til Jysk Top. og Hist.« og »Saml til Fyns Top. og Hist.«, som i højere grad stod åbne for amatørerne og kunne opsamle den forskning, som ikke kunne bære at blive publiceret i bogform, således som det skete med sogne- og byhistorierne. Men samtidig betød amtssamfundene en »decentralisering« af forskningen og en »mobilisering« af betydelig flere udøvere end før i tiden, hvor hovedparten af forskningen foregik i den professionelle historikerverdens regi. Der var altså tale om, at betydeligt flere mennesker gav sig til at drive historisk forskning, specielt i den egne historie, hvor de boede.

Spørgsmålet er så, hvorfor denne mobilisering finder sted i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet, men her er vi ovre i det andet forhold, nemlig den økono-

28. Se katolikken Johann Diefenbach: *Der Hexenwahn vor und nach der Glaubenspaltung in Deutschland* (Mainz 1886) og protestanten Georg Längin: *Religion und Hexenprozess* (Leipzig 1888).

29. Egentlig er Gaardboe 1878–79 den første, men her er heksene underordnet den historisk-topografiske beskrivelse. Derfor har vi valgt at udelade denne artikel og kun koncentrere os om egentlige heksetrosartikler.

30. Det er ikke lykkedes os at finde artikler efter 1970.

31. Antallet af amatørhistoriske artikler er i denne sammenhæng mindre end det fremgår af litteraturlisten, men det skyldes, at en del af artiklerne faktisk kan slås sammen til en artikel. Det gælder Klitgaard 1915b og 1916, Klitgaard 1915d, 1925–26 og 1950, Sortfeldts 2 artikler og H. K. Kristensens 4 artikler.

misk-politiske udvikling i det danske samfund gennem 1800-tallet.

Landboreformerne fra slutningen af 1700-tallet, »kornsalgperioden« fra slutningen af 1830'erne, Grundloven 1849, andelsbevægelsen fra 1880'erne, højskolebevægelsen og andet, var alt sammen med til at skabe og konsolidere en politisk bevidst og økonomisk stærk klasse af gårdmænd, som på et eller andet tidspunkt måtte overtage den politiske magt, hvilket også skete med »systemskiftet« 1901. Denne bevidstgørelse af gårdmandsklassen medførte et behov for en historisk »rodfæstelse« af klassen, hvilket i første omgang skete gennem sognehistorierne og senere i mere institutionaliseret form gennem amtssamfundene.³² Dette vil blive taget op nedenfor.

Geografisk fordeling

Geografisk er der en meget skæv fordeling af artiklerne, idet kun 6 omhandler Fyn og Sjælland med omliggende øer (Spur 1908, Nielsen 1908, Petersen 1910, Nielsen 1925, Skovboe 1925 og Andersen 1933). Medens de øvrige 22 omhandler jyske lokaliteter. Dette hænger formodentlig sammen med omfanget af det bevarede kildemateriale. For Jyllands vedkommende er der bevaret ret kontinuerlige rækker af dombøger fra Viborg Landsting,³³ hvilket har gjort det muligt for amatørerne på en forholdsvis overkommelig måde at give sig i kast med forskning i hekseprocesserne. Efter 1930 er det blevet endnu lettere, da det af Hofman-Bang udarbejdede regest til dombøgerne da var færdig. Noget tilsvarende har ikke været muligt på Fyn og Sjælland, hvilket betyder, at man har været tvunget til at søge oplysningerne andre steder, ofte ved tilfældig omtale af processer.

En anden mulighed er selvfølgelig, at der ikke har fundet nær så mange processer sted på Fyn og Sjælland som i Jylland. Indtil videre har ingen forsøgt at danne sig et indtryk af det samlede antal processer for landet som helhed, og derfor er det umuligt at udtale sig om regionale forskelle.³⁴

Endelig er der den mulighed, som ikke specielt gælder heksetrosforskningen, men den amatørhistoriske forskning generelt, nemlig at interessen og traditionen for at drive historisk forskning har været størst i Jylland. Vi skal understrege, at dette kun er en hypotese, som ikke kan belægges på nogen måde, da der helt mangler historiografisk forskning omkring det lokalhistoriske arbejde. Visse indici kunne dog pege i den skitserede retning: 1. Det var i Jylland, der først blev oprettet amtssamfund. Mellem 1902–10 blev der i Jylland oprettet 7 samfund mod 2 på Sjælland, 1 på Fyn og 1 på Bornholm,³⁵ og 2. Der er en vis overvægt i byhistorier for Jyllands vedkommende.³⁶ Hvorvidt dette også gælder for sognehistorierne kan vi ikke sige, da vi også på dette område mangler forskning.

Forfatterne

Kredsen af forfattere, der har interesseret sig for heksetroen, er egentlig ret bred. I alt 20 forfattere har publiceret artikler, af større eller mindre omfang, og heraf har de 17 kun udgivet 1 artikel, medens det kun er 3, der har udgivet mere end 1 (Alfred Kaae, Vald. Andersen 3 og C. Klitgaard 6). De 3 sidstnævnte, og for øvrigt flere af de andre, f.eks. H. K. Kristensen, J. Aldal og P. Eliassen, var ikke specielt interesserede i hekse, de var storproducenter af artikler om mange forskellige emner.

Vi har ikke fundet det givende at gå nøjere

32. Den dominerende socialgruppe blandt medlemmerne i amtssamfundene var fra starten landbrugerne, som for landet som helhed udgjorde over 25% af medlemmerne i de første år. Jvnf. Peter V. Christensen: De amtshistoriske samfund. Fortid og Nutid bd. 28,2 1979 p. 192–210.

33. Se Gustav Henningsen m.fl. 16000 jyske domme: En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg Landstings dombøger 1569–1805. Fortid og Nutid bd. 28,2 1979 p. 240–270.

34. For Jyllands vedkommende har Jens Chr. Vesterskov Johansen i sit speciale »Studier i trolddomsprocesserne ved Viborg Landsting 1612–1637« Københavns Universitet 1977 en oversigt for perioden.

35. Se Peter V. Christensens anførte artikel p. 195 tabel 1.

36. Her har vi igen anvendt de reducerede tal for antallet af artikler, jvnf. note 37.

ind på den sociale sammensætning af forfatterne, da det jo kun drejer sig om en meget lille del af de amatører, som har skrevet i årenes løb, og man derfor ikke kan forvente at de vil give et repræsentativt billede af forfatterfordelingen i amtsårberøgerne.

Peter V. Christensen peger i sin anførte artikel (jvnf. note 39) p. 207 tabel 6 på, at lidt over 20% af forfatterne var lærere. Af de 20 forfattere vi har beskæftiget os med, og som vi uden videre kunne placere socialt, er der 5 lærere, altså 20 pct. Vi skal dog ikke forfølge dette nærmere p.g.a. den usikkerhed der, som nævnt, er forbundet hermed.

Forklaringerne

Vi vil herefter vende os mod de forklaringer, forfatterne giver på fænomenet heksetro, processernes begyndelse, deres ophør og hvorfor det specielt var kvinder, der blev anklaget.

Indledningsvis skal vi dog fremhæve, at ikke alle forfatterne vil dukke op i det følgende, da en række af dem ikke fremkommer med generelle betragtninger over de nævnte forhold. Vi har derfor koncentreret os om de artikler, som siger noget mere generelt om heksetroen som sådan.

Det går som en rød tråd gennem samtlige artikler, at heksetroen havde sin baggrund i *overtro*, det var »oftest den pureste *overtro*, der bar heksetroen og holdt den oppe gennem tiderne« (Sortfeldt 1917 p. 63).³⁷

Denne *overtro* er ikke begrænset til et enkelt eller få lag i samfundet, men omspænder alle samfundets klasser og lag, hvilket naturligvis betyder, at også dommerne måtte være »hildet af deres egen tids opfattelse« (Kristensen 1929 p. 388), hvorfor vi ikke idag skal bebrejde dem de afgørelser, de traf i processerne.³⁸ Heksetroen er ifølge Sortfeldt lige så gammel som menneskeslægten,³⁹ men det er først fra Reformationen og frem til 1700, at de egentlige hekseprocesser finder sted, selv om

det indhold i begrebet heks, som Sortfeldt opstiller, kan føres tilbage til det 12. århundrede: »En heks er en kvinde, som havde indgået et forsæligt forbund med Satan, var udstyret med evnen til at gøre mirakler, og som på visse højtidsdage eller nætter (Sct. Hansnat) førtes gennem luften til hekseabbaten, hvor hun hyldede den onde og modtog impulser til ny nederdrægtigheder« (Sortfeldt 1917 p. 64). Man kan altså sige, at vi her har et udtryk for overtroens indhold, hvad man forestillede sig en heks var.⁴⁰

Da heksetroen er lige så gammel som menneskeheden, men det først er efter Reformationen, at forfølgelserne af hekse sætter ind, så skyldes det, at den evangelisk-lutherske kirke meget stærkt fremhævede den paulinsk-augustinske teori om det onde og det ondes værk (djævelens værk), så måtte kirken, »hvor den stødte på de sorte kunstners udøvere, stå som disses bekæmpere« (Nielsen 1908 p. 36).

For at en hekseproces kunne komme i stand, måtte der også være en anklaget, og dette var oftest kvinder, hvilket mærkeligt nok kun optager få af forfatterne. Sortfeldt og Skovboe henholder sig til samtidige forklaringer, nemlig 1. at det latinske ord FEMINA i virkeligheden betød »mindre tro« (Sortfeldt 1917 p. 65) og 2. at man i samtiden troede, at djævelen bedst kunne få magt over kvinderne (Skovboe 1925 p. 537). Klitgaard overtager Hallagers teori (jvnf. ovenfor) og hævder derfor, at »kvindens følelsesliv og stemningsliv er rigere end mandens, hendes tunge rappere – mange kvinder brændtes jo for udtalelser fremsatte »udi hastmodighed og vredagtighed« – og hendes fysiske og psykiske modstandskraft overfor »smitte« – særlig suggestion – er mindre end mandens. Endvidere spillede undertrykt kønsdrift, de abnorme sindstilstande, som den klimakteriske alder ofte medfører, og navnlig de forskellige arter af hysteri en stor rolle. Det er videnskabeligt

37. *Overtro* optræder hos andre forfattere med andre navne, men indholdet er det samme, f.eks. »tidsånden« Nielsen 1908 p. 37 og »folkefantasi« Kaae 1950 p. 48.

38. Jvnf. også Nielsen 1908 p. 36 og Kaae 1952 p. 16.

39. Se note 32.

40. Det er imidlertid den eneste definition på begrebet heks som optræder i artiklerne. De øvrige forfattere definerer ikke begrebet eksplicit i artiklerne, så det er derfor uvist om de i det hele taget opererer med et klart begreb.

godtgjort, at mange af den mere udprægede heksetype var hysterikere, og de såkaldte »djævlepletter«, det vil sige følelseløse steder på legemet, genfindes hos patienter, der lider af hysteri. Da nu sindsbevægelser og navnlig skræk er den vigtigste årsag til hysteriets udbrud, og da hysteriske personer er overordentlig modtagelige for suggestioner og auto-suggestioner, kan adskilligt, der i datidens øjne tog sig ud som hekseri og djævlekunster, forgørelser o.s.v., forklares herudfra (Klitgaard 1915c p. 92–93).⁴¹

Der er altså tale om et psykologisk fænomen, en slags sindssyge hos de kvinder der blev anklaget, hvilket betyder, at en lang række af de anklagede selv troede at de var virkelige hekse. F.eks. kommenterer Sortfeldt en sag mod en lang række kvinder med, at nogen af dem, »– ihvertfald i deres egen indbildning – har været virkelige hekse, som mente at få impulserne til deres ugeringer af selve den lede, og det var kvinder, som virkelig havde lyst og vilje til at gøre andre mennesker fortræd« (Sortfeldt 1917 p. 78). Det er karakteristisk, at mange af forfatterne har denne opfattelse af, at de anklagede nok selv mente de var skyldige, og at mange af dem virkelig havde forsøgt at anvende trolddom, hvorfor »der ikke er grund til at have medlidenhed med dem« (Klitgaard 1915c p. 94).⁴²

Hertil kommer, at denne sindssyge er smitsom (Olsen 1907 p. 71), hvilket får visse af forfatterne til at betegne processerne som epidemier, specielt C. Klitgaard, S. C. Sortfeldt og H. K. Kristensen, forstået på den måde, at når der i et eller andet sogn begyndte en proces, så bredte nye processer sig som ringe i vandet til nabosognene, bl.a. ved at den først dømte udlagde andre o.s.v. (se f.eks. Klitgaard 1915b).

Konsekvensen af denne teori er vel egentlig, at hvis alle de dømte var sindssyge, så var

de også uskyldigt dømt, da det var deres sygdom, som fik dem til at indbilde sig, at de var hekse.

Men teorien om, at kvinderne var hysteriske, er ikke tilstrækkelig til at forklare, hvorfor de fleste anklagede var kvinder. Klitgaard skelner mellem 5 grupper af hekse: 1. De helt uskyldige, som kommer til at sige et uoverlagt ord, 2. Vitterlige bedragersker, 3. Dem der praktiserer manen og målen, signen og visen igen (kloge koner), 4. Hysterikere og sindssyge og 5. Vitterlige hekse, dem der efter bedste evne søgte at forvolde ondt og komme i forbindelse med fanden (Klitgaard 1915c p. 94). Som man kan se, så forklarer hysteri-teorien kun gruppe 4 og måske gruppe 3, da en kvindes tro på sine evner som klog kone vel også kan forklares ved sindssyge (indbildning). Teorien kan derimod ikke forklare, at kvinder fra de øvrige grupper anklages. Gruppe 2 og 5 kan ikke bestå af sindssyge (vi vil udelukke gruppe 1, da disse kvinder i Danmark ikke ville blive dømt), da de derved falder ind under gruppe 4. Der må derimod være tale om kvinder, der bevidst søger at bedrage andre og om kvinder, der ikke som følge af sindssyge, men af andre årsager selv mente, at de var hekse. Det må være i disse to grupper, at de fleste hørte hjemme og da særligt gruppe 2, for som H. K. Kristensen skriver, så var de anklagedes karakter ofte meget slet. Ikke alene overtrådte de det 6. bud, men de havde også »andre forbryderiske tilbøjeligheder, var ondskabsfulde og tyvagtige, øvede signen og manen, plattenslageri og en enkelt af dem måske en sjælden gang egentligt hekseri« (Kristensen 1930 p. 535), kort sagt, de var forbrydere i bred forstand. Det er da også karakteristisk for en række forfattere, at de opfatter mange af de dømte som værende bedragersker, altså at de udnyttede heksetroen til egen vinding, f.eks. ved at skræmme folk,⁴³

41. Denne teori fremsættes også af H. K. Kristensen 1929. I virkeligheden dukker den allerede op hos J. Olsen 1907, men der er det meget uklart, om det er befolkningen der er sindssyg og at det som sådan kun er en psykologisk forklaring på overtroen, eller om det er enkeltindividerne (de anklagede) der er sindssyge, Olsen 1907 p. 71–73.

42. Se også Spur 1908 p. 48, Nielsen 1908 p. 43, Skovboe 1925, p. 535, Kristensen 1930 p. 535, Kaae 1950 p. 41 og andre steder.

43. Se f.eks. Sortfeldt 1917 p. 64, Kristensen 1932 p. 139, Kaae 1950 p. 52, Andersen 1960 p. 133 og andre steder.

eller at de var ofre for bedrageri, f.eks. kunne man bringe gamle koner til at tilstå ting, de aldrig havde gjort.⁴⁴

»Hysteri-teorien« er altså ikke tilstrækkelig til at forklare, hvorfor det oftest var kvinder, der blev anklaget, men at den måske kun kan forklare et mindretal af anklagerne. Hertil kommer, at den jo slet ikke siger noget om de mænd, der jo trods alt blev anklaget, andet end at det lille antal var sandsynligt p.g.a. mandens psykologi. De få forklaringer, der gives på anklager af mænd, er for det første kun forklaringer af de enkelte tilfælde og ikke generelle, og for det andet giver de nærmest indtryk af, at de var helt uskyldige. Den ene var offer for en sammenrotning, (Kristensen 1930 p. 510) og den anden var en mand, som nærmest blev forfulgt (Klitgaard 1916b).

Endelig har få af forfatterne nogle betragtninger over, hvorfor processerne ophører i slutningen af 1600-tallet. De er alle enige om, at »man i mere oplyste kredse var nået til den anskuelse, at hekseri i almindelighed skyldtes hysteri, livlig fantasi eller bedrageriske hensigter« (Klitgaard 1915b p. 97),⁴⁵ hvilket betød, at man fra domsmagtens side ikke ville forfølge folk for hekseri i samme omfang som før. Men at processerne ophører er jo ikke det samme, som at troen på hekseri ophører, og Alfred Kaae mener da også, at heksetroen først ophørte i »vore bedsteforældres tid« (Kaae 1952 p. 17). Der var altså tale om, at processerne ophørte, fordi man var blevet mere oplyste, i første omgang i de højere sociale lag, hvorved retsforfølgelsen ophørte, og at denne oplysning langsomt breder sig ned gennem de sociale lag, hvorved troen på hekse også ophører.

Fremlæggelsesmåden

Vender vi os endelig mod den måde amatørerne fremlægger deres stof på, så er det et gennemgående træk hos samtlige forfattere, at den væsentligste del af deres artikler består af referater af en eller flere processer og mere eller mindre detaljeret, hvilket sandsynligvis nok kan tolkes derhen, at det er disse referater, som er det vigtigste for dem at få frem. Dette er formodentlig sikkert nok for de mange forfattere, hvis artikler udelukkende er referater uden indledning eller afslutning.⁴⁶ Men det gælder nok også de forfattere, som har nogle mere generelle udtalelser om heksetroen, da det er kendetegnende for dem, at de ikke forsøger at analysere processerne i lyset af de teorier, de opstiller. F.eks. forsøger Klitgaard ikke i sine artikler, specielt 1915c og d, at analysere de processer han har arbejdet med, ud fra de 5 grupper af hekse han sondrer imellem, med det formål at finde ud af, om en af grupperne, f.eks. hysterikere og sindssyge, var dominerende, og man derfor måtte konkludere, at anklagen for hekseri særligt ramte kvinder, der var psykisk afvigende. I stedet indleder han artiklerne med nogle generelle overvejelser over det emne, han beskæftiger sig med, hvorefter han giver sig til at referere proces efter proces, for endelig at afrunde med nogle overvejelser om, hvorfor processerne ophørte. Sat på spidsen kan man sige, at der er tale om 3 afsnit uden anden indbyrdes sammenhæng end emnet.⁴⁷

Referaterne omfatter fra en sag og opefter. De forfattere, der refererer mange sager, ordner dem efter 2 hovedprincipper: 1. Kronologisk efter det år de kommer for retten⁴⁸ og 2.

44. Se f.eks. Sortfeldt 1917 p. 65, Kristensen 1930 p. 510 og andre steder.

45. Jvnf. Aldal 1931 p. 109 og Kaae 1952 p. 17.

46. Se Wulff 1886-88, Petersen 1910, Eliassen 1924, Sørensen 1942 og Christensen 1967.

47. Noget lignende gælder for alle de andre forfattere.

48. F.eks. Klitgaard 1915b, c og d og Sortfeldt 1917 og 1919. Der er selvfølgelig det geografiske element i ordningen, at de holder sig indenfor det bestemte amt årbogen dækker.

Geografisk-kronologisk, hvor sagerne behandles sognevis og her indenfor kronologisk.⁴⁹

Ind i referaterne flettes ofte en række forklaringer på enten hvorfor en eller anden blev anklaget eller forsøg på naturlige forklaringer på de begivenheder vidnerne beretter om, og som de mente skyldtes hekseri. F.eks. hævder Sortfeldt om en anklaget, at »han bliver anklaget, fordi der alligevel gik en hekseprocespidemi over landet« (Sortfeldt 1917 p. 73), eller H. K. Kristensen som mener, at de mange døde dyr, der optræder i vidneudsagene skyldtes »dårlig ernæring og ussel sygebehandling« (Kristensen 1929 p. 400).

Langt de fleste af forfatterne anfører ikke noget formål med deres artikler. Faktisk er der kun 3 forfattere som opstiller et mål med deres forskning. Aldal ville give en »oversigt over de ældste trolddomssager« (Aldal 1931 p. 67–68), medens Vald. Andersen ville belyse »hvad almuemand omkring 1620 tænkte og troede« (Andersen 1965 p. 35). Mest interessant er imidlertid Martin Skovboe's begrundelse, for som han skriver: »Da de fleste af os kan føre vor stamtavle tilbage til den tid, da heksebålene flammede, har jeg ment, det kunne have sin interesse at høre lidt om hekse, disse stakkels mennesker, der måtte bøde så forfærdeligt hårdt for deres tids overtro, og hvor iblandt jo findes mange, som er stammemødre til nulevende slægter« (Skovboe 1925 p. 535). Her mener vi, der bliver sagt noget væsentligt om formålet med amatørhistorikernes forskning, nemlig at det er væsentligt for dem at kunne rodfæste sig i fortiden, og dermed åbnes op for en forklaring på, hvorfor de fremlægger deres stof, som de gør. Dette vil vi vende tilbage til senere.

Skal vi så til slut kort sammenfatte den amatørhistoriske forskning, så må vi for det første sige, at den har sin blomstringstid mellem 1903 og 1930 og at den i overvejende grad drejer sig om jyske forhold. For det andet opereres der med 2 forklaringer på heksetroen, nemlig at datiden var overtroisk, og at de

anklagede var hysteriske, uden at det sidste, som vist, kan være en tilstrækkelig forklaring. Endelig for det tredje forsøger de ikke at afprøve deres teorier overfor det konkrete kilde materiale, men de referer sig i stedet gennem sag efter sag.

Fagfolkene og den manglende interesse

Kan der tales om, at faghistorikere i større udstrækning har skrevet om hekse, så ligger tidspunktet for deres udgivelser omkring århundredskiftet. Siden er emnet mest indgået som et naturligt led i brede fremstillinger af periodens historie, eller som kildeudgaver af de mere kendte processer. (Se Bæksted og Jacobsen).

Spørgsmålet må da blive, hvorfor hekseprocessernes historie ikke i større grad har tiltrukket sig faghistorikernes interesse. Det forekommer ikke at være et underordnet spørgsmål, at hundredetusinder⁵⁰ uskyldige mennesker over det meste af Europa, heraf op mod 90% kvinder, blev henrettede p.g.a. en tilsyneladende forrykt idé. Det kan ikke skyldes, som Fussing synes at mene, at studiet af hekseprocessernes historie krævede for store forudsætninger af sine udøvere, og at emnets triste og uhyggelige karakter næppe kunne kaldes tiltrækkende (p. 237). Historikere har gennem århundreder studeret krigshistorie.

Der synes at ligge væsentligere årsager til grund for den ringe interesse. Det må være åbenbart at pege på en manglende sådan blandt faghistorikere langt op mod 1960'erne for socialhistorie, for at være mere specifik de »mørkere sider« af socialhistorien. Som et eksempel på et emne, der har lidt af endnu mindre interesse, kan nævnes prostitutionens historie. Ligesom det også først er indenfor de sidste 20 år, der er kommet interesse for familiens historie.

Det kan måske have en vis betydning, at Troels-Lund, der viede heksetroen stor op-

49. F.eks. Kristensen 1929, 1930 og 1932 og Aldal 1931.

50. At forfatteren i PaxLeksikon opgiver et tal på mellem 9 og 30 millioner kan med den bedste vilje kun betragtes som en grov overdrivelse.

mærksomhed i »Dagligliv«, aldrig kom til at danne skole i Danmark.

En anden årsag kan ligge i, at hekseprocesserne slet ikke blev anskuet som socialhistorie. Både Soldans og Hansens arbejder blev som nævnt skrevet ud fra ideologiske og institutionelle synsvinkler. Det var dertil meget solide studier, der kunne forekomme umulige at leve op til. Der kan i denne forbindelse peges på, at dansk historieskrivning i lang tid nok har været ledet af tyske forbilleder. Mens franskmændene allerede med Michelets bog opfattede emnet socialhistorisk, en idé som blev videreudviklet med Annales-traditionen,⁵¹ så var tyskerne meget langsomme til at følge med, da nye synsvinkler slog igennem fra 1970'ernes begyndelse indenfor heksetrosforskningen. Det skete først med Dagmar Unverhaus 3 artikler om hekseprocesser i Slesvig.⁵²

Når den store inspiration ikke kunne udgå fra engelske forskere, skyldtes det, at englænderne i næsten 50 år måtte trækkes med, hvad der kan betegnes som »Murray-syndromet«. Enhver engelsk bog om hekseri i denne periode var faktisk et partsindlæg for eller imod Murray; der kunne først ske et nybrud, da en forsker satte sig ud over at diskutere hendes opfattelse.

Amatørhistorikernes mål og midler

I afsnittet ovenfor om den amatørhistoriske heksetrosforskning pegede vi på 2 forhold, som vi mener, er væsentlige for at forstå denne forskning, nemlig 1. Formålet med amatørernes arbejde og 2. Den måde de fremlægger deres stof på. Disse 2 forhold vil vi diskutere

lidt nærmere i det følgende, ikke specielt koncentreret om heksetrosforskningen, men om den amatørhistoriske forskning i bred forstand. Vi gør det bl.a. også, fordi vi håber, at den historiografiske interesse, der har vist sig i de senere år, også vil komme til at omfatte amatørerne. At dette sker, finder vi væsentligt, bl.a. af den simple grund, at der i de amtshistoriske årbøger, sognehistorier o.s.v. igennem årene er opsamlet store mængder af stof, som det må være berettiget nærmere at undersøge baggrunden for.⁵³ Hermed er også sagt, at vi ikke kan bevise noget i det følgende, blot pege på nogle mulige tilgangsvinkler og hypoteser som der måske kan arbejdes ud fra.

Vi pegede ovenfor på, at skabelsen og konsolideringen af gårdmandsklassen i sidste århundrede, medførte et behov for en rodfæstelse af den (skabelse af en manglende identitet), eller en legitimering af opstillede økonomiske og politiske krav, kort sagt stilles der krav om gårdmandsklassens historie. Det er dette formål, vi mener, at amatørerne vil opfylde gennem deres forsknings- og publiceringsvirksomhed. Og det er det formål, vi mener, at amatørernes værker, det være sig sognehistorier, artikler o.s.v., opfylder på deres måde.⁵⁴

Som et indicium på dette kan man f.eks. se på de artikler, som ofte introducerede udgivelsen af de første årbøger. F.eks. skrev O. Severinsen i første nummer af »Hardsyssels årbog«, at »nu ville hardboerne også søge at dyrke deres historie og lære af den. Thi man lærer virkeligt noget af historien. Det er forklaringen af, hvordan det, som nu er, er blevet til« (Severinsen i Hardsyssels årbog 1907 p. 9) eller H. J. Hansen der sammenlignede amtssamfundet med en gammel sagamand »der havde set og kunne fort erindre sine tu-

51. Lucien Febvre skrev i 1948 i »Sorcellerie, sottise ou révolution mentale?« (Annales E.S.C. 3e Année), at hekseprocessernes historie burde studeres ud fra den kollektive mentalitets historie.

52. »Von »Toverschen« und »Kunstfrühen« in Schleswig 1548–1557« i Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte, bände 22 und 23 1977, 1978, 1980.

53. Ud over den nævnte artikel af Peter V. Christensen er det faktisk kun muligt at nævne Thorkild Kjærgaard: Fagmænd og amatører. Fortid og Nutid bd. 26,4 1976 p. 507–515 og Knud Prange: »Fra »Frugtbar herlighed« til herligt frugtbarhed – en ringe underretning om dansk lokalhistories gamle og nuværende tilstand«. Lokalhistorisk afdeling, småtryk nr. 1, København 1972.

54. Thorkild Kjærgaard har i en artikel om »Gårdmandslinien i dansk historieskrivning« Fortid og Nutid bd. 28,2 1979 p. 178–191 peget på at der fra midten af forrige århundrede dukker en ny linie op i de professionelle historieskrivning, som har hovedinteresse i at belyse bøndernes forhold.

sinde somre, (der) tog os ved hånden og førte os rundt gennem Holbæk Amt«. Han ville kunne fortælle om de gamle dage, så »vi ville forstå og føle vi trådte på historisk grund« (Hansen i Fra Holbæk amt 1907 p. 12). Det vigtige her er, så vidt vi kan se, to uløseligt sammenbundne forhold, nemlig 1. Fortællingen (skildringen) om de tidligere slægters liv og færden, og 2. at man skal lære af historien. Her mener vi, kernen i formålet med amatørernes arbejde ligger. Når fortiden er en forklaring på nutiden, så bliver beskæftigelse med historie altså en søgen efter forklaringen på nutiden, men dette medfører så samtidig en rodfæstelse af nutiden, af klasser, lag og det enkelte menneske i nutiden, i fortiden, altså et forsøg på at finde rødderne og lære af dem. Sagt på en anden måde, så bliver formålet at rodfæste gårdmandsklassen i fortiden (feudalismen) for derved at give det nutidige liv (forfatningskamp og magtovertagelse) en baggrund og en kontinuitet med fortiden, som den kan bygge fremtiden (den statsbærende periode fra 1901) på. At det ikke er helt galt specielt at rette søgelyset mod gårdmandsklassen, fremgår bl.a. af en jubilæumsartikel forfattet af J. S. Møller, hvori han mener, at »vi må i første række takke den danske bondestand, folkets marv og rod, fordi det mest trofast i sin tradition knytter nutid og fortid« (Møller i Fra Holbæk amt 1946 p. 191).

Hvis dette er rigtigt, så bliver det nødvendigt at analysere amatørernes arbejder ud fra spørgsmålet, om de opfylder dette formål.

Nu er gårdmandsklassen nok en klasse som sådan, bundet sammen af fælles økonomiske og politiske interesser, men den er samtidig på et lavere niveau splittet op i en række mindre fællesskaber, sognene, som måske i højere grad opfattes som naturlige fællesskaber frem for klassen. Men hertil kommer endelig, og det er måske det vigtigste, at bonden, som besidder af sine egne produktionsmidler, i højere grad, som selvstændig vareproducent, kan opleve et modsætningsforhold mellem individ og klasse, end det f.eks. er tilfældet mellem arbejder – arbejderklasse.

Denne konflikt kan være skærpet op gennem 1800-tallet, hvor det gamle fællesskab i bylavet sprænges til fordel for enkeltindividernes mere isolerede stilling f.eks. m.h.t. beslutninger vedr. produktionen.

Disse ting tilsammen betyder måske, at gårdmandsklassens historie skal udforskes på flere planer, og her er der måske tale om en vis arbejdsdeling mellem fagfolkene og amatørerne, således at fagfolkene tager sig af klassen som helhed (udsletter individerne og de nære fællesskaber), medens amatørerne har koncentreret sig om sogn og individ.

Uden at gå meget i dybden med disse ting, så mener vi, at den måde amatørerne fremlægger deres stof på, er et middel til at opnå det skitserede formål. Hermed er ikke sagt, at den enkelte forfatter beskæftiger sig udelukkende på det ene eller det andet plan, men snarere at der er tale om en kombination, f.eks. i sognehistorierne, hvor rammen (sognet, fællesskabet) »befolkes« med endeløse opremsninger af gårde med deres »ejere« gennem tiden (individerne), lange lister over præster o.s.v.⁵⁵ Årbogsartiklerne følger sig til dette, på trods af deres ofte meget brogede og uoverskuelige indhold. Her behandles mange forskellige emner, som ikke er med i sognehistorierne, da de ville sprænge rammerne, f.eks. biografier over enkeltpersoner o.s.v.

Disse ting gælder også hekseartiklerne. Her er fremstillingen jo netop bygget op omkring enkeltindividerne (både anklagede og anklagerne) ordnet sognevis, med angivelse af, hvor hver enkelt hørte til o.s.v. Det skitserede formål med amatørhistorien kommer også frem. Der er både lærdom (det grufulde ved processerne og andet, hvorved vi lærer, at dette skal vi ikke igen) og rødder (jvnf. det citerede formål fra Martin Skovboe) i artiklerne, selv om det er en af fortidens skyggesider, der behandles.

Sammenfatning:

Vi har således peget på nogle træk hos amatørerne og hos fagfolkene, der skulle antyde, hvorfor de skrev, som de gjorde.

Amatørerne har et helt bestemt formål med

55. Jvnf. Thorkild Kjærgaards anmeldelse af 5 sognehistorier i Fortid og Nutid bd. 27,1 1977, p. 122–124.

deres forskning; og vi er principielt enige med Alex Wittendorff, når han i »Alvej og kongevej«⁵⁶ skriver, at den skal mødes med principielt de samme krav til faglig kvalitet som alt andet historisk arbejde (p. 29). Men vi finder, at amatørerne også skal bedømmes ud fra deres egne formål. Det må anses for et indicium på, at amatørerne er bevidste om deres egen funktion, når de på intet tidspunkt har deltaget i den løbende debat, som faghistorikere har forsøgt at rejse om amatørernes arbejde, lige fra Johan Hvidtfeldt i 1942 og til Vagn Dybdahl i 1972.⁵⁷

Men at faghistorikerne dermed ikke kan benytte amatørernes arbejder er dog ikke vor opfattelse. Amatørerne har gjort et stort arbejde med at bringe nyt arkivmateriale frem i lyset, selvom det desværre fra tid til anden sker uden kildehenvisning, og her er deres arbejde af betydning. Især i de senere år, hvor også faghistorikere er begyndt at foretage mikro-studier af historiske samfund, vil de lokalhistoriske årbøger være et af de steder, en bruger kan gå til for at få de første oplysninger, om der kan være brugbart materiale på et givent område.

Dansk litteratur

- Aakjær, Jeppe: Hex i forhør. (Historisk Aarvog for Skive og Omegn VII, Skive 1915).
- Aldal, J.: Vestjyske trolddomssager. (Hardsyssels Aarvog XXV, København 1931).
- Andersen, Otto: En fynsk trolddomssag fra det 17. aarhundrede. (Fynsk Hjemstavns 10. aargang, Odense 1937).
- Andersen, Valdemar: En trolddomssag fra Tvis 1635. (Hardssyssels Aarvog bd. 55, København 1961)
- Hekse i Lindknud sogn 1620. (Fra Ribe Amt XV, Varde 1960–63).
- Trolddom og tragedie på Lynderupgård 1619. (Fra Viborg amt 1965, Viborg 1966).
- Bang, Wilhelm: Hexevæsen og Hexefølgelser især i Danmark. (København 1896).
- Becker, T. A.: Fru Anne Lykke og Lamme Heine. (Danske Magazin 3. rk. bd. 5, København 1857).
- Bering Liisberg, H. C.: Vesten for Sø og Østen for Hav. (København 1909).

- Brunsmann, Johan: Køge Huskors. (København 1953).
- Bæksted, Anders: Besættelsen i Tisted 1696–98. Bind I–II. (København 1959–60).
- Christensen, Olav: En heksesag fra Vester Vedsted om. 1590. (Fra Ribe Amt bd. 16, Varde 1964–67).
- Dahlerup, Verner: Hexe og Hexeprocesser i Danmark. (København 1888).
- Eliassen, P.: Heksen fra Kolding endte paa Baalet. (Vejle Amts Aarvog 1924, København 1924).
- Fussing, Hans H.: Hexeri i Dalum 1651. (Fynske Aarvøger I, 2, København 1940).
- Gaardboe, A. P.: Historisk-topografisk Beskrivelse af Elling Sogn i Horns Herred, Hjørring Amt. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie bd. VII, Aalborg 1879).
- Godsejer Mansa til Sø: Besættelsen paa Rosborg. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie 3. rk. bd. III, København 1901).
- Grönlund, David: Historisk Efterretning om de i Ribe By for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker. Ved Kirsten Agerbæk. (Ribe 1973).
- Hansen, Søren: Hvad havde Tyge Jespersen med Kirsten Morsings sag at gøre? (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie 3. rk. bd. III, København 1901).
- Henningsen, Gustav: Trolddom og Hemmelige kunster. Heksefølgelser. (Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede 1620–1720, København 1969).
- Heksefølgelse efter »hekseprocessernes tid«. (Folk og kultur, København 1975).
- Hübertz, J. R.: Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus bd. II. (København 1845).
- Jacobsen, J. C.: Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans. (København 1966).
- Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693. (København 1971).
- Christenze Kruchow. (København 1972).
- Besættelse og Trolddom i Nibe 1686. (København 1973).
- Kaae, Alfred: Tre østjyske Troldkvinder paa Christian IVs Tid. (Aarvøger, udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift bd. 43, Aarhus 1950).
- Fire Troldkvinder fra Bølling og Ning Herreder. (Hardsyssels Aarvog bd. 46, København 1952).
- Kaae, Bue: Lønnepræsten Jens Hansen Rusk. (Fra Ribe Amt bd. 14, København 1956–59).
- Kinch, J.: Af Ribe Bys Tingbøger fra Slutningen af det 16de Aarhundrede til Skildring, dels af Retsvæsenet, dels af Sæderne og Tilstandene paa den Tid. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie bd. III, Aalborg 1870).
- Af Ribe Bys Tingbøger fra den første Halvdel af det 17de Aarhundrede. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie bd. VI, Aalborg 1877).
- Om Hr. Jens Hansen Rusk i Lønne, som blev brændt for Trolddom. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie bd. VII, Aalborg 1879).

56. København 1973.

57. »Samarbejdet mellem Righistorikere og Lokalhistorikere« i Fortid og Nutid, bd. 14, 1941–42, og »Lad os afskaffe lokalhistorien« i Heimen 1972.

- Klitgaard, C.: (1915a):
 – Hexeri paa Fur. (Historisk Aarvog for Skive og Omegn bd. VII, Skive 1915).
 (1915b):
 – Fra Hexenes Tid. Hexeprocesser fra Randers Amt. (Fra Randers Amt bd. IX, Randers 1915, p. 97–140).
 – Fra Hexenes Tid II. Hexene paa Mariagerøgen. (Fra Randers Amt bd. X, Randers 1916, p. 86–106).
 (1915c):
 – Den store nordjyske Hekseforfølgelse. (Fra Himmerland og Kjær Herred bd. IV, p. 90–218, Aalborg 1915).
 (1915d):
 – Fra Hexenes Tid. (Vendsysselske Aarbøger 1915, p. 9–96, Hjørring 1915).
 – Fra Hexenes Tid. Efterslet. (Vendsysselske Aarbøger bd. VI, p. 336–341, Hjørring 1926).
 – Fra Heksenes Tid. (Vendsysselske Aarbøger bd. 18, p. 347–368, Hjørring 1950).
 – Anders Skolemester i Ørum. (Historiske Aarvog for Thisted Amt 1916, p. 39–43, København 1916).
 – Et »Oprør« blandt Slet Herredes Bønder. (Fra Himmerland og Kjær Herred bd. VIII, Aalborg 1919).
 Knudsen, Hans: Signen og Hekseri i Store-Rise. (Fynsk Hjemstavn, Odense 1934).
 Kristensen, H. K.: Hekseprocesser i Varde. (Fra Ribe Amt bd. VII, København 1929).
 – Hekseprocesser paa Vardeegnen. (Fra Ribe Amt bd. VII, København 1930).
 – Hekseprocesser paa Vardeegnen. (Fra Ribe Amt bd. VII, København 1932–35).
 – Hekseprocesefterslet. (Fra Ribe Amt bd. IX, København 1936).
 Lauersen, Henr.: Hekseforfølgelse i Snedsted. (Historiske Aarbøger for Thisted Amt IX bd., København 1941).
 Matthiesen, Hugo: Trolddom i Næstved. (Aarvog for Historisk Samfund for Præstø Amt, Næstved 1914).
 Nielsen, R.: Jens Kræmmer som Troldmand. (Aarvog for Historisk Samfund for Præstø Amt 1925, Næstved 1925).
 Nyerup, Rasmus: En Hexepoces i Vendsyssel. (Dansk Minerva, København 1815).
 Olsen, J.: En Hekseproces i Varde paa Christian IVs Tid. (Fra Ribe Amt bd. V, København 1907).
 Petersen, Anders: En troldkvinde i Kjøge. (Østsjællandske Aarbøger bd. X, Køge 1910).
 Petersen, N. M.: Dokumenter til en Trolddomssag under Christian III 1543–44.
 – En Trolddomssag fra Roskilde, Aar 1549. (Danske Magazin 3. rk. bd. 1, København 1843).
 Richter, J.: En Hexesag fra det 16de Aarhundrede. (Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. bd. 6, København 1887–89).
 Rohmann, J. L.: Bidrag til Fyns Stifts Kirke og Geistlige Historie i det 17. Aarhundrede. (Ny Kirkehistoriske Samlinger bd. I, København 1857–59).
 Rørdam, H. F.: Kirkelige Forhold og Personligheder i Kong Frederik IIs Tid. (Ny Kirkehistoriske Samlinger bd. III, København 1864–66).
 – En Trolddomssag fra Rødby 1634. (Ny Kirkehistoriske Samlinger bd. IV, København 1867–68).
 – Om Mester Morten Hegelund i Aalborg. (Ny Kirkehistoriske Samlinger bd. V, København 1869–71).
 – Nogle Bidrag til Overtroens Historie i 16de Aarhundrede. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie bd. VIII, Aalborg 1881).
 – Kulturhistoriske Smaating. Bidrag til Vendelbo Stifts Kirkehistorie siden Reformationen. (Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. bd. 3, København 1881–82).
 – En sørgelig Historie fra Fortiden. (Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. bd. 4, København 1883).
 – Fra Kornerup og Svogerslev. (Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. bd. 5, København 1884–86).
 – Efterretninger fra Laaland. (Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. bd. 6, København 1887–89).
 Sieverts, William: Hekseri og Overtro gennem Tiderne. (København 1941).
 Skovbo, Martin: Fra Hekseprocessernes Tid. (Aarvog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter, 13. Aargang, Odense 1925).
 Sortfeldt, Severin Christensen: Om Heksetroen og om Heksene i Thy og V. Hanherred. (Historisk Aarvog for Thisted Amt 1917 og 1919, København 1917 og 1919).
 Spur, G.: En Heksesag fra Spjellerup. (Østsjællandske Aarbøger bd. VIII, Køge 1908).
 Stiftamtmand Stemann og H. F. Feilberg: Lene Jensdatter i Randers contra Kirsten Morsings i Lime. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie 3. rk. bd. III, København 1901).
 Sørensen, A.: To Trolddomssager fra Bjøl. (Hardsyssels Aarvog bd. XXXVI, København 1942).
 Troels-Lund, T.: Dagligliv i Norden i det sekstende Aarhundrede (København 1879–1901).
 Villads Christensen, Chr. og Fr. Hallager: Besættelsen paa Rosborg. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie 3. rk. bd. II, København 1900).
 Villads Christensen: Hvorledes en Hekseproces kommer i Gang. (Fra Arkiv og Museum bd. I, København 1900).
 – Hekseprocesser fra Midtjylland. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie 3. rk. bd. VI, København 1908–10).
 Werlauff, C. H.: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs 18 første Lystspil. Kbh. 1858.
 Wulff, D. H.: En Trolddomssag 1686. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie 2. rk. bd. I, Aalborg 1888).